

УДК 911.3

Ішук С. І., д.г.н., проф., Гладкий О. В., д.г.н., доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

РИНКОВІ МЕХАНІЗМИ ПІДВИЩЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА В СИСТЕМІ МЕНЕДЖМЕНТУ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Розглянуто ринкові механізми підвищення економічної ефективності підприємства в регіоні. Визначено комплекс заходів з оптимізації компонентної, територіальної та організаційно-управлінської структури регіону для потреб підприємництва.

The market-based mechanism for enterprise's economic efficiency growth in the region is disclosed. The complex measurements for optimization of component, territorial as well as organization-administrative structure of the region for entrepreneurship needs are defined.

Вступ. Актуальність теми. Підприємства різних форм власності та видів економічної діяльності розвиваються в межах окремих регіонів на основі специфічного економічного ефекту території, що сформувався завдяки дії цілого ряду об'єктивних законів і закономірностей. В його основі лежить ринковий механізм регулювання виробничої діяльності, який передбачає надання широких пріоритетів формуванню приватної ініціативи, чесної конкуренції, підприємництва при координуючій та регламентуючій ролі органів державної та регіональної влади. Ця роль зводиться до реалізації взаємовигідного та узгодженого стратегічного планування економічного розвитку території - максимального пристосування підприємств з різних регіональних утворень до умов і факторів формування регіональної економічної ефективності з метою отримання ними найбільш високого прибутку при найбільш повному врахуванні інтересів держави та суспільства. Останні полягають у комплексному повноцінному використанні природних, трудових, капітальних та інформаційних ресурсів, формуванні високої конкурентоспроможності виробництва, його комплексно-пропорційному розвитку і розміщенню на території, підтримці позицій держави на міжнародній арені, створенні сприятливих умов для проживання людей, реалізації їх фізичних і творчих здібностей, формуванні екологічного балансу території тощо. Саме тому, дослідження ринкових механізмів підвищення економічної ефективності підприємства в регіоні в наш час набувають особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема пошуку механізмів підвищення економічної ефективності функціонування підприємства в регіоні займалося багато вчених. Зокрема, заслуговують особливої уваги

теоретичні розробки С. І. Іщука, О. Г. Топчієва, М. М. Паламарчука, І. О. Горленко, Л. Г. Руденка, Л. М. Корецького, А. Т. Хрущова, А. Е. Пробста та ін. Дослідженню ринкових механізмів оптимізації формування економічної ефективності підприємства присвячено праці ряду вітчизняних (Поповкін В.А., Бабурин В. Л., Битюкова В. Р., Кузьмин М. А., Махрова А. Г. Лимонов Л. Е.) і зарубіжних (Clark G. L., Feldman M. P., Gertler M. S, Fujita M., Thisse J.-F.) учених. Однак, комплексний аналіз ринкових механізмів економічної ефективності підприємства ще детально не проводився.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Саме тому, об'єктом даного дослідження регіональна економічна ефективність діяльності підприємства, а предметом – механізми її формування та підвищення, засновані на ринкових важелях управління менеджменту регіонального розвитку. Метою роботи є дослідження механізмів підвищення економічної ефективності підприємства в регіоні. Завданнями дослідження є аналіз основних ринкових заходів з підвищення регіональної економічної ефективності підприємства, а також заходів з оптимізації компонентної, територіальної та організаційно-управлінської структури регіону для потреб підприємництва.

Виклад основного матеріалу. Для здійснення комплексного менеджменту регіонального розвитку окремих територій державні та регіональні органи влади активно використовують ринкові механізми регулювання економічної ефективності функціонування підприємств, які можна умовно поділити на стимулюючі та забороняючі (табл. 1). Перші лежать у площині надання економічних пільг і стимулів для підтримки тих підприємств, розвиток яких є пріоритетним на певній території, виходячи з особливостей її ресурсного потенціалу (природного, трудового, капітального тощо), а також для тих підприємств, діяльність яких забезпечує стійкий розвиток економіки держави, оптимізацію її соціально-економічного середовища. Друга група механізмів виключно складається із певних заборон і санкцій, що запобігають неконтрольованому використанню ресурсів, нечесній конкуренції, забрудненню навколишнього середовища і захищають інтереси більшості. Вона заснована на законодавчій і нормативно-правовій базі держави [1;6].

Перша група ринкових механізмів регулювання регіонального розвитку підприємства певної території в галузі стимулюючих заходів включає в себе надання прямої фінансової підтримки та залучення інвестицій з боку держави в пріоритетні види діяльності, їх субсидування, субвентування та податкове кредитування, надання поворотних та безповоротних кредитів та грантів, створення та оплату вагомого державного замовлення на продукцію пріоритетного підприємства, передачу технологій та інновацій, фінансування екологічних та науково-інноваційних витрат тощо.

Ринкові механізми регулювання регіонального розвитку підприємства

Надання економічних стимулів		Вжиття економічних санкцій
Передача матеріального та інформаційного заохочення	Створення пільгових умов	
Субсидії	Пільгове кредитування	Штрафи за порушення законодавства в галузі ведення підприємницької діяльності
Субвенції	Пільгове оподаткування	Штрафи за порушення законодавства в галузі ведення господарської діяльності

Табл. 1. Продовження.

Гранти	Пільгове інвестування, пільгові умови при торгівлі обов'язками та правами власності	Штрафи за порушення трудового законодавства
Інформаційна підтримка та позитивні PR-акції	Надання пільг при веденні зовнішньоекономічної діяльності	Штрафи за порушення законодавства в галузі використання земельних та інших природних ресурсів
Надання підприємству державного замовлення	Надання пільг при здійсненні митних операцій підприємства	Штрафи за порушення законодавства в галузі захисту авторських прав та охорони інтелектуальної власності
Фінансування екологічних витрат	Реструктуризація заборгованостей та пільговий режим їх виплати	Штрафи за створення необґрунтованої монополістичної ситуації на ринку
Передача технологій та інновацій	Пільги при просуванні товару на ринку	Штрафи за забруднення навколишнього середовища
Пряма фінансова підтримка та інвестування	Пільгові ставки орендних платежів	
Надання податкового кредиту	Пільгові тарифи на тепло-енерго- та водопостачання	
Будівництво соціального житла для працівників пріоритетних промислових підприємств	Пільгове розміщення рекламної інформації	
Будівництво об'єктів транспорту і зв'язку та соціальної інфраструктури для активізації підприємницької діяльності	Пільги при реалізації регуляторної/дозвільної діяльності підприємства	

Джерела реалізації ринкових механізмів регіонального розвитку підприємства		
Місцеві бюджети окремих поселень та адміністративних територій	Державний бюджет та спільний консолідований бюджет місцевих органів управління (на основі місцевих бюджетів)	Чинне законодавство та нормативні акти держави

В останній час популярними стимулюючими заходами державного регулювання розвитку виробництва в ринкових умовах стало будівництво соціального житла для працівників пріоритетних підприємств, об'єктів транспорту і зв'язку та соціальної інфраструктури з метою активізації підприємницької діяльності в регіоні. В ринкових умовах ці заходи спрямовані на підтримку відповідної спеціалізації та концентрації виробництва окремих поселень і територій, ліквідацію галузевих і територіальних диспропорцій їх розвитку. Ними забезпечується стимулювання тих видів підприємницької діяльності, які на здатні принести максимальну комерційну вигоду, ефективно використовуючи переваги свого розміщення. Джерелом реалізації стимулюючих заходів стають місцеві бюджети окремих поселень та адміністративних районів, влада яких залучає до себе ті види промислової підприємницької діяльності, які в умовах даної території можуть отримати найбільші конкурентні переваги та максимальні прибутки, сприяючи своєю діяльністю активізації соціально-економічного розвитку даного адміністративно-територіального утворення.

Серед економічних стимулів регулювання розвитку промислового виробництва вагоме місце посідає створення пільгових умов і режимів функціонування підприємств [7;8;9]. До них належать пільгове кредитування, оподаткування, інвестування, надання пільг при веденні зовнішньоекономічної діяльності, при просуванні виробленого товару на ринку, при розміщенні рекламної інформації тощо. Пільги використовуються також при реструктуризації заборгованостей пріоритетних для певної території підприємств, при встановленні ставок орендних платежів і тарифів на тепло-енерго- та водопостачання.

Важливою складовою стимулювання формування високорозвиненого ринкового середовища в регіоні є надання пільгових умов для окремих категорій фізичних та юридичних осіб (перш за все, для тих підприємств, діяльність яких спрямована на підтримку і розвиток високого рівня соціально-економічного розвитку території) при торгівлі економічними обов'язками та правами власності (зокрема в галузі нерухомості). Саме ці види підприємництва, на думку ряду учених [2;8;10], формують в межах розвинених регіонів додаткові переваги розвитку високорентабельних і комерційно-спрямованих галузей господарства та активізують процеси підвищення

ефективності виробництва на основі отримання додаткових вигод від місцеположення підприємств.

В конкретному регіоні, пільгами користуються ті галузі виробництва, які є профільними за даного розподілу факторів підприємництва та здатні максимально повно використовувати переваги свого розміщення. Джерелом реалізації зазначеного механізму стає державний бюджет та спільний консолідований бюджет органів управління територією (на основі місцевих бюджетів), що розробляється, приймається та використовується органами влади локальних адміністративних районів та поселень для реалізації загальних стратегічних програм і планів соціально-економічного розвитку території.

Нарешті, економічні санкції у вигляді штрафів і стягнень застосовуються в механізмах регулювання розвитку виробництва території з метою дотримання вимог чинного законодавства в галузі ведення підприємницької діяльності, природокористування, використання природних, земельних, трудових та інтелектуальних ресурсів тощо. Ці санкції діють на всій території держави, однак в умовах окремих регіонів їх використання активізується через загострення конкуренції, дефіцит ресурсів економічного розвитку, високу сконцентрованість різних видів людської діяльності.

Зазначені вище стимулюючі та забороняючі заходи є інструментарієм для оптимізації формування економічної ефективності регіонального розвитку за допомогою відповідних управлінських рішень, що приймаються на регіональному та державному рівнях [3;5]. До компетенції регіональних органів влади відносяться переважно заходи економічного стимулювання підприємницької активності на підвладній території (за рахунок розвитку і поширення синергетичного економічного ефекту центру та адаптації його впливу на периферію). Вони витікають із стратегічних рішень державної влади, що регламентують пріоритетність розвитку певних видів економічної діяльності на основі загальнонаціональних інтересів.

Зазначені вище рішення входять до комплексу заходів із стратегічного планування соціально-економічного розвитку території [4]. Вони засновані на основних положеннях Закону України „Про місцеве самоврядування в Україні” і визначають можливість місцевих громад приймати самостійні рішення щодо перспективним напрямків соціально-економічного розвитку території та власної економічної політики. При цьому мають враховуватися потреби промислових підприємств в отриманні додаткових прибутків, потреби державних та місцевих органів влади у наповненні бюджету та потреби місцевого населення у соціальних, правових, економічних, трудових та екологічних гарантіях [6;7].

Оптимізація ринкових механізмів підвищення економічної ефективності підприємництва в регіоні має включати, на нашу думку, декілька таких стратегічних напрямків (табл. 2). Одним з основних є розробка ряду заходів з оптимізації галузевої (компонентної) структури регіону. Перш за все вони полягають у всебічній підтримці тих підприємств, які працюють з високими

показниками економічної ефективності та вдало і комплексно використовують переваги свого місцезнаходження. При цьому перевага має надаватися тим видам діяльності, які мають високий рівень інноваційності, прогресивності, міжнародної орієнтованості, виготовляють високотехнологічну інтелектуаломістку продукцію, яка є конкурентоспроможною як на вітчизняному, так і на міжнародному рівнях. Це, в цілому, підтверджується концепцією поляризованого розвитку виробництва, яка останнім часом набуває особливої популярності в нашій державі та в країнах СНД [4;7]. За нею, вагома державна і регіональна підтримка має в першу чергу надаватися тим видам економічної діяльності та тим регіонам, які демонструють високий рівень прибутковості та мають значні перспективи розвитку. Менш прибуткові соціально-спрямовані види промислової діяльності теж можуть розраховувати на державну підтримку, але основні ресурси розвитку вони отримують від підприємств першої групи.

Табл. 2.

Основні заходи з оптимізації ринкових механізмів підвищення економічної ефективності підприємництва в регіоні

оптимізація компонентної структури	
-	розвиток виробництва з високою економічною ефективністю за рахунок отримання переваг вигідного місцезнаходження підприємств та ринкових важелів впливу
-	розвиток інноваційного високотехнологічного виробництва на основі концентрації інтелектуального і творчого потенціалу трудових ресурсів
-	посилення галузевої різноманітності та диверсифікація спеціалізації виробництва
-	витіснення непрофільних низькоефективних та неінноваційних виробництв сировинної та енергетичної орієнтації, які недостатньо повно використовують переваги розміщення для підвищення ефективності своєї діяльності
оптимізація територіальної структури	
-	винесення і перепрофілювання екологічно шкідливих та низькоефективних підприємств з центральних пригородних територій регіону
-	створення сприятливих умов для розвитку економічно ефективного промислового виробництва на периферійних територіях
-	деконцентрація виробництва на основі перерозподілу факторів формування його економічної ефективності
оптимізація організаційної структури	
-	роздержавлення і приватизація підприємств
-	оптимізація підприємницької структури і розвиток на її основі конкурентних відносин
-	демонополізація промислової діяльності, розвиток олігополістичної конкуренції
-	корпоратизація крупного виробництва, симбіоз крупного і малого бізнесу
оптимізація управлінської структури	
-	створення єдиних консультативних та координаційних органів управління територією
-	розробка єдиної узгодженої програми і прогнозів соціально-економічного розвитку території з урахуванням інтересів всіх її поселень та адміністративних одиниць
-	забезпечення прозорого і неупередженого розподілу фінансових і майнових преференцій з боку держави та важелів економічного стимулювання підприємницької діяльності, спрямованих на оптимізацію соціально-економічного розвитку окремих поселень і територій

- розробка єдиних стандартів здійснення контролюючої, регуляторної і дозвільної діяльності
оптимізація розвитку малого підприємництва
<ul style="list-style-type: none"> - подрібнення крупних підприємств за окремим стадіями формування кінцевого продукту і створення конкурентних спеціалізованих модульних виробництв, що володіють високою гнучкістю та економічною ефективністю в ринкових умовах - координація діяльності модульних виробництв на ринку з метою отримання ними максимального прибутку та високого рівня спряженості з інтересами крупного промислового виробництва та корпорацій
оптимізація інженерно-інфраструктурного забезпечення
<ul style="list-style-type: none"> - розвиток транспортних комунікацій та систем зв'язку - розвиток бази капітального будівництва окремих поселень регіону для потреб населення та промислового виробництва - розвиток системи інжинірингових послуг - створення системи природоохоронних об'єктів з метою скорочення потрапляння шкідливих речовин в навколишнє середовище в наслідок діяльності промислових підприємств та транспортних засобів
оптимізація кредитно-фінансового та ринково-комерційного обслуговування
<ul style="list-style-type: none"> - розвиток ринку кредитно-фінансових послуг та операцій з цінними паперами на центральних та особливо в периферійних територіях регіону - розвиток маркетингових досліджень для потреб малого і середнього бізнесу - розвиток підприємств з ринкового консалтингу, аутсорсингу, франчайзингу, мерчандайзингу, лізингу тощо. - розвиток ринку банківських послуг - розвиток ринку торгівлі зобов'язаннями та правами власності
оптимізація і розвиток ринку землі та нерухомості
<ul style="list-style-type: none"> - розробка державного кадастру і бонітування земель, визначення їх рентної вартості на основі очікуваної прибутковості підприємницької діяльності - формування системи прозорого і неупередженого розподілу земельних ресурсів на основі їх ринкової рентної вартості - формування преференцій з боку держави для надання земельних ділянок у користування тим підприємствам, які відповідають критеріям високої економічної ефективності виробничої діяльності, екологічності, соціальної значимості та прогресивності і мають важливе значення для оптимізації соціально-економічного розвитку території та покращення рівня життя людей

Економічна підтримка має бути надана також тим підприємствам, які виробляють конкурентну продукцію для забезпечення першочергових потреб населення регіону, в тому числі, соціально незахищених його прошарків, в продуктах харчування і непродовольчих товарах народного вжитку. Значна увага також має приділятися виробництву продукції для забезпечення інтенсивного розвитку соціального комплексу та інфраструктури (транспортних засобів, будівельних матеріалів, шляхово-комунальної техніки, хімічної і нафтохімії продукції), а також виробництву машин та обладнання, які підвищують технічний рівень інших промислових підприємств регіону (верстатобудування, електроніка, електротехніка, засоби зв'язку і комунікацій).

Нарешті, істотні економічні пільги мають отримати ті підприємства, які розробляють, виготовляють і впроваджують природоохоронні та ресурсозберігаючі технології, що підвищують екологічну і техногенну безпеку. Непрофільні низькоефективні та неінноваційні виробництва сировинної та енергетичної орієнтації мають поступово витіснятись за допомогою зазначених вище ринкових механізмів, що обмежуватимуть їх прибутковість та створюватимуть не вигідні умови для функціонування. Виключення можуть складати лише ті підприємства, які мають стратегічно важливе значення для розвитку господарства території (наприклад, виробництва в галузі енерго- і теплопостачання) [2;3].

Окрім цілком очевидних пріоритетів галузевого розвитку підприємств на території, важливе значення мають процеси вдосконалення самої компонентної структури господарства регіону. Так, з метою посилення конкурентності середовища, структура виробництва вимагає галузевого подрібнення та урізноманітнення, посилення диверсифікації процесів спеціалізації, створення тенденцій до формування полівекторної економічної ефективності. Це сприятиме взаємообумовленому конгломерованому і гнучкому розвитку сучасних видів господарської діяльності.

Не менш важливою складовою ринкових механізмів підвищення економічної ефективності підприємництва в регіоні є оптимізація територіальної структури. Її основою в нашій державі має стати деконцентрація виробництва, винесення з центральних регіональних ядер тих підприємств-гігантів радянських часів, які в умовах високорозвиненого соціального середовища не забезпечують високий рівень економічної ефективності, гальмують розвиток підприємств соціального комплексу, заважають гармонійному екологічно-збалансованому і суспільно-комфортному формуванню сельбищних територій та оптимальному функціонуванню інших сфер життєдіяльності міста [3].

Ефективним інструментарієм оптимізації територіальної структури регіону має бути створення в його межах територіальних одиниць з особливим статусом в сфері виробництва (технополісів, технопарків, територій пріоритетного розвитку), в межах яких будуть застосовуватись окреслені вище стримуючі і заохочуючі економічні заходи [9;10].

Таким чином, заходи з оптимізації територіальної структури регіону в цілому спрямовані на формування в окремих його частинах тих видів господарської активності, які максимально пристосовані для функціонування саме в цих умовах та мають високі показники ефективності своєї діяльності.

Оптимізація організаційної структури регіону має бути пов'язана із формуванням та підтримкою ринкових механізмів розвитку території. Для забезпечення конкурентних відносин, значного поширення мають набути процеси роздержавлення і приватизації, демонополізації промислової діяльності, оптимізації підприємницької структури на основі створення рівних

умов доступу до економічних ресурсів виробництва (землі, праці, капіталу, інформації). Перспективою формування організаційної структури регіону є створення олігополістичної конкуренції, ефективність якої підтверджена в ряді публікацій зарубіжних авторів [8;9;10].

Важливою складовою оптимізації ринкових механізмів підвищення економічної ефективності підприємництва в регіоні є розвиток малого бізнесу та модульних виробництв. Цьому процесу має передувати подрібнення великих підприємств за окремим стадіями формування кінцевого продукту, а також широке залучення приватного капіталу, розвиток підприємницької ініціативи за допомогою окреслених вище економічних стимулів та заохочень. Основними ринковими механізмами при цьому виступають надання малим підприємствам державного (корпоративного) замовлення, укладання договорів-підрядів на пільгових умовах, підтримка у маркетингових дослідженнях, НДДКР та в розробці менеджерських стратегій, венчурне фінансування, створення сприятливих умов для розвитку лізингу, субконтрактингу, аутсорсингу, франчайзингу, мерчандайзингу, спільних підприємств, ефективне ведення дозвільної та регуляторної діяльності тощо.

Оптимізація інженерно-інфраструктурного забезпечення підвищення економічної ефективності підприємництва в регіоні є вкрай необхідним завданням органів влади на шляху до збалансованого повноцінного розвитку. Вона передбачає розвиток: 1) транспортних комунікацій та систем зв'язку, 2) бази капітального будівництва, 3) системи інжинірингових послуг та 4) системи екологічних споруд і природоохоронних об'єктів. Основним джерелом фінансування зазначених інженерно-інфраструктурних заходів є державний бюджет, а також, в окремих випадках, місцеві бюджети поселень і територій. Таким чином, на їх основі, державні та регіональні органи влади, так би мовити, „підготовляють” територію, створюють сприятливі умови для активного залучення до неї підприємницького капіталу, активізації промислових та інших господарських функцій, формування висококомунікативного, соціально-розвиненого ринкового середовища. Закладені на будівництво інженерно-інфраструктурних об'єктів кошти будуть компенсовані місцевим територіальним громадам у вигляді довгострокової земельної ренти, яку сплачуватимуть підприємства і організації для наповнення бюджету і реалізації подальших управлінських стратегій в даному напрямку [3].

Подібним чином має здійснюватись оптимізація системи кредитно-фінансового та ринково-комерційного обслуговування населення і суб'єктів підприємницької (промислової) діяльності. В її межах слід передбачити всебічний розвиток ринкової інфраструктури для потреб малих і великих підприємств та інших господарюючих суб'єктів, активізацію ринку кредитно-фінансових і банківських послуг та ринку операцій з нерухомістю і цінними паперами, розвиток маркетингових досліджень, створення компаній з консалтингу, франчайзингу, аутсорсингу, лізингу, мерчандайзингу, науково-

інноваційного обслуговування тощо. Важливе значення відіграє також розвиток ринку торгівлі зобов'язаннями та правами власності, особливо в сфері нерухомості. Розвиток ринково-комерційного обслуговування має стимулюватись наданням пільг та преференцій для ведення бізнесу.

З цим безпосередньо пов'язана і потреба в оптимізації ринку землі та нерухомості, що полягає у розробці державного кадастру і бонітування земель, визначені їх рентної вартості та у формуванні системи прозорого і неупередженого розподілу земельних ресурсів на цій основі. Керуючись ринковими механізмами діяльності, органи влади регіону, виходячи з загальних інтересів та інтересів місцевих територіальних громад (шляхом публічного обговорення та гласного прийняття рішень) матимуть змогу формувати певні преференції для надання земельних ділянок (за умовами, розробленими чинним законодавством) у користування тим підприємствам, які відповідають критеріям високої економічної ефективності виробничої діяльності, екологічності, соціальної значимості та прогресивності і мають важливе значення для оптимізації соціально-економічного розвитку території та покращення рівня життя людей.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Запропоновані вище ринкові механізми підвищення економічної ефективності підприємництва в регіоні являють собою потужний інструментарій для розробки ефективних управлінських стратегій комплексно-пропорційного розвитку території. Їх застосування в умовах України є основою для подальших досліджень у цьому напрямку.

Список використаних джерел:

1. Вакуленко В. Концептуальні напрями стратегічного планування економічного розвитку міста / В. Вакуленко // Управління сучасним містом. – 2001. – № 1-3. – С. 83-86.
2. Іщук С. І. Київська господарська агломерація: досвід регіонального менеджменту: Монографія. / С. І. Іщук, О. В. Гладкий. – К.: ВГЛ „Обрії”, 2005. – 240 с.
3. Лимонов Л. Э. Крупный город: регулирование территориального развития и инвестиционные стратегии / Л. Э. Лимонов; Науч. ред. О. П. Литовка. – СПб.: Наука, 2004. – 270 с.
4. Московский столичный регион на рубеже веков: новейшая история и пути развития // Бабурин В. Л., Битюкова В. Р., Казьмин М. А., Махрова А. Г. – Смоленск: Ойкумена, 2003. – 184 с.
5. Основы экономики столичного мегаполиса / Российская академия естественных наук, Российская муниципальная академия, Институт региональных экономических исследований. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2006. – 575 с.
6. Поповкін В.А. Регіонально-цілісний підхід в економіці / В.А. Поповкін. – К., 1993. – 213 с.
7. Часовский В. И. Промышленность стран СНГ: тенденции регионального развития / В. И. Часовский // Известия Русского географического общества. – 2008. – Т. 140. – вып. 2. – С. 11-21.
8. Clark G. L. The Oxford Handbook of Economic Geography. / Clark G. L., Feldman M. P., Gertler M. S. – New York, Oxford University Press, 2003. – 742 p.
9. Fujita M. Economics of Agglomeration: cities, industrial location and regional growth. / M. Fujita, J.-F. Thisse. – Cambridge, Cambridge University Press, 2004. – 466 p.

10. Pontes J. P. Agglomerations in a vertically-related oligopoly / J. P. Pontes // Portuguese economic journal. – 2005. – Vol. 4. – PP. 157-169.